

FÖRHISTORISKT JORDBRUK OCH MÄNNISKOR I NORR

Forskningen kring Sveriges över 10 000 år långa historia har genomgått många förändringar. Många nya arkeologiska upptäckter framkommer årligen från de många exploateringsundersökningarna som sker när vägar, järnvägar, hus och industrier byggs. Det finns dock ingen myndighet som har ansvaret för att samlas all kunskap om Sveriges förhistoria och därmed inga databaser där det går att söka information.

En viktig faktor till kunskap förutom arkeologiska undersökningar är uppgifter om var fornlämningar finns. Därför har det genomförts fornminnesinventeringar i stora delar av landet. Dock är Sveriges norra delar dåligt eller inte alls inventerade. Jag skulle tro att även inlandet i södra Sverige inte heller har haft samma prioritet som landskapen runt Mälaren, Skaraborg eller Skåne.

EN ANALYS AVSLÖJAR

Mellan 2006 och 2008 genomfördes ett projekt med syfte att tillgängliggöra museernas samlingar. Själv arbetade jag med att söka reda på alla rapporter från de arkeologiska undersökningarna i Västernorrland och tog ut informationen ur dem till en databas. Denna låg till grund för att kunna göra en analys av ett mer omfattande arkeologiskt material än som funnits tidigare. Analysen resulterade i en rapport, Fortid i Västernorrlands län, som sedan blev en bok. Vid analysen av alla arkeologiska undersökningar i Västernorrlands län fanns det anledning att ifrågasätta många av de tidigare

tolkningarna. Det vi trodde att vi visste stämmer dåligt med det arkeologiska datat.

En anledning till detta är att vi från 1990-talet plågades av postmodernistiska influenser där en bra historia ansågs vara bättre än fakta. Detta ledde i sin tur till en bild av att alla förändringar vi kunde spåra i det arkeologiska materialet som tidigare tolkats som inflöde av nya människor i stället blev idéer som spreds av människan. Vi var alltså mottagare av idéer vilket gjorde att vi ändrade vårt levnadssätt, begravningskick och vårt bruk av föremål. Främmande föremål ansågs inte komma direkt till Skandinavien från kontinenten utan steg för steg i en form av gåvoutbyte mellan stormän som sedan fördelades till övriga befolkningen. Samma synsätt hade man på det tidiga jordbruket, det var idén om jordbruk och tamdjurshållning som spred sig, inte människorna.

GENETIK BERÄTTAR

Den genetiska forskningen har på senare tid gjort nya landvinningar i och med att man lärde sig hur man skulle undvika kontaminering från senare tid genom ultrarena laboratorier och användandet av superdatorer för att jämföra de enorma datamängder. Tack vare analyser av aDNA (aDNA står för Ancient DNA, alltså uråldrigt DNA) så upptäckte man att den bild som varit förhärskande inte stämde. Faktum var att de tidiga bönderna var genetiskt olika den tidigare befolkningen. Detta kom som en chock för stora delar av forskarvärlden och än idag hör jag kollegor som är mycket skeptiska till vad genetiken visar. Vissa uttrycker det som att DNA inte kan säga något om kultur men det är fel sätt att se på resultaten. Om en genetisk variant inte finns inom ett område före en viss tid men blir vanlig efter den tiden så måste

det ha skett via människoförflyttningar. Den genetiska forskningen har på många sätt gett oss nyckeln till att lösa många av de arkeologiska gåtor som forskare har debatterat i årtionden.

Den senaste stora nedisningen varade mellan 115 000-10 000 före nu. Tider av varmare klimat uppstod periodvis då isen smälte undan men inte helt. I mellersta delarna av Skandinavien låg isen som tjockast och var då flera kilometer tjock. Detta fick landytan att tryckas ner djupt av isens tyngd. Efter att isen smälte undan har landet höjts och fortsätter att höjas över havets yta. I Höga kusten i Västernorrland är landhöjningen som störst eftersom det var där isen var som tjockast. Sedan isen smält undan har marken här höjts 286 meter. Andra delar av landet var isfritt tidigare och därför hade människor möjlighet att komma in från flera håll.

ÄLG OCH SÄL I NORR

Vissa forskare har påpekat att det finns två olika traditioner att framställa föremål under den tidiga perioden och därför föreslagit att det är olika grupper som kommit in via olika vägar till Skandinaviska halvön. Den ena skulle ha kommit från söder och den andra från nordost. De har nu fått stöd av den genetiska forskningen som kan visa att dels kom människor som under den senaste stora nedisningen övervintrat vid Medelhavet vid Iberiska halvön och Balkan och som sedan när klimatet blev bättre spred sig mot norr och så småningom kom till Skandinaviska halvön. Denna grupp kallas av genetikerna för västliga jägare/samlare. Den andra gruppen kom österifrån och kallas således östliga jägare/samlare. Dessa skiljde sig åt genetiskt och utgör båda grunderna till vad som skulle

bli skandinaviska jägare/samlare. Från inlandsisens avsmältning för ca 10 000 år sedan fram till 6200 år sedan levde de ostörda och livnärde sig på jakt, fiske och insamling av ätbara rötter, bär och nötter. I norra delen av landet var älgen det stora bytesdjuret men så småningom började man jaga säl vid kusten. Föremålsformerna är dock de samma vid kusten som i inlandet. Från slutet av perioden börjar man anlägga stora hus vars grunder går att se än idag. De äldsta daterade är ca 7000 år gamla. Före det vet vi inte hur man bodde. Investeringen i stora permanenta byggnader indikerar att man började bli mer stationära med basboplatser från vilka man kunde ge sig ut på jakt och fiskefärder till mindre permanenta boplatser under olika tider av året.

Hällristningar från stenåldern vid Nämforsen i Ångermanland visar älgens betydelse

Illustration: Richard Holmgren

Rekonstruktion av en bostad under bondestenåldern från Ekhagens forntidsby.

SPRIDNING AV IDEÉR?

När isen smälte undan och människor började komma in i Skandinavien hade en revolution skett i Mellanöstern i den så kallade bördiga halvmånen. Där hade man förstått att man förutom att samla in frön från ätbara gräs som vete och korn också kunde sprida fröna för att få nya grödor. Samtidigt kunde man tämja vilda djur så att man hade tillgång till mat hela året.

Hur jordbruket spred sig från bördiga halvmånen har varit en het fråga inom arkeologin. Den äldre skolan av arkeologer ansåg att det handlade om folkflyttningar men när de postmoderna arkeologerna vann ny mark började man ifrågasätta dessa tolkningar och menade att det snarare var en spridning av idéer snarare än om människor. Som jag redan har skrivit har frågan fått sin lösning via genetiken. Det vi ser idag är att jordbruket har spridit sig organiskt vidare ut från vad som idag är Turkiet över Europa.

EN NY KULTUR TRÄDER IN

Det tog lång tid innan jordbruket nådde Skandinaviska halvön. Först för ca 6200 år sedan ser vi spår av jordbruk i södra Sverige. De invandrade jordbrukarna förde in andra sätt att tillverka föremål och även andra begravnings seder. När jägarna/samlarna begravde sina döda gjorde man det under flat mark medan de tidiga bönderna byggde stora gemensamma stenkammargravar.

Jordbrukarna förde också med sig keramiktillverkning. Efter utseendet på sin keramik har de fått namnet Trattbägarkultur. Jägarna/samlarna som tidigare inte använde keramik började kopiera Trattbägargruppens keramik men gjorde det i en egen stil som kallas gropkeramik. Jordbruket spred sig under

den första tiden inte högre upp i landet än till Mälardalsregionen. Jordbrukarna höll till i inlandet medan gropkeramikerna höll till ute i kusten och jagade säl och fiskade. Det var liten sammanblandning mellan grupperna.

NY HANTVERKSTEKNIK

För ca 5000 år sedan händer något nytt i det skandinaviska arkeologiska materialet. Vi ser tydligt hur nya redskapstyper dyker upp och nya gravtyper anläggs. Som vid jordbrukets införande har arkeologerna debatterat vad som hände och återigen har de postmoderna arkeologerna menat att det även nu rör sig om spridning av idéer.

I norra Skandinavien slutar man använda kvarts till förmån för kvartsit för att tillverka diverse föremål, framför allt pil- och spjutspetsar men det är inte allt. Sättet att tillverka dessa spetsar är fundamentalt annorlunda än man gjort före denna tid. Spetsarna tillverkas nu i en teknik kallad flathuggning där man kan tillverka tunna vackra spetsar. Samma teknik användes i södra Skandinavien men

då använde man uteslutande flinta. Även en ny keramikstil kommer in där kärnen dekorerats med snörintryck och ett namn man givit kulturen är också snörkeramisk kultur. Ett annat namn är stridsyxkultur eftersom framstående män ofta begravdes med en vackert utformad bälknande skafthålsyx som är kopior på metallyxor. Tidigare hade yxorna inga borrarade hål men det finns flera typer av yxor med borrarade skafthål som kom med den nya kulturen.

Även här har genetiken slagit hål på tolkningen att den nya kulturen spreds via idéspridning. Det är tydligt att vid denna tid kommer nya genetiska inslag in samtidigt som vi ser kulturförändringarna.

BOSKAPSSKÖTARE FRÅN ÖST

Det rör sig om ett folk som kom från ett område som idag är Ryssland och Ukraina. De levde i stäppområdet norr om Svarta havet och av någon anledning som vi idag inte känner till började de att röra sig både västerut in i Europa och österut och mot söder ner till dagen Pakistan och Indien. Detta folk kallas av arkeologerna Yamnaya.

De var pastoralister (boskapssköttande) och kom att tämja hästen som sedan kunde användas för långa transporter och för att dra vagnar. På häst var de dessutom överlägsna i väpnade konflikter där de kunde snabbt slå till med pil och båge för att sedan lika snabbt dra sig undan.

De har inte bara påverkat vårt DNA genom att blanda sig med både jägare/samlare och bönder. De hade även med sig ett språk som är grunden till de vanligast språken i Euroasien, de så kallade indoeuropeiska språken. Den germanska dialekt vi pratar idag är en del av dessa. Även religionen som vi känner som fornnordisk religion har sina grunder här.

När Yamnaya spred sig genom Europa gjorde man det via två vägar. Den ena gruppen tog sig direkt upp mot norr och in i Skandinavien medan den andra gruppen gick genom Ungern och hamnade till slut på iberiska halvön där de tog upp en keramikstil kallad klockbägare. Denna spred de sedan från Portugal och Spanien upp i Europa ända till Skandinavien.

Majoriteten av dagens befolkning i Sverige har alltså påbrå från framförallt de tre stora grupperna jägare/samlare, bönder och pastoralister men det finns ytterligare en invandring som givit genomslag främst i norr men den är senare och sker först för ca 2000 år sedan. Jag kommer till den lite längre fram.

BRONSÅLDERN TAR ÖVER

När stridsyxefolket kom in började både trattbägar- och gropkeramiska kulturen att sakta försvinna. Vi kan också se att när bönderna kom så fick det genomslag både på mödernes och fäderneslinjerna. Det var alltså hela familjer som kom men när stridsyxefolket kom så blev genomslaget nästan uteslutande på fäderneslinjen, alltså att det var mest män som kom.

Den kultur Yamnaya bar med sig kom att resultera i det som vi känner till som bronsåldern som verkar ha varit mycket mer hierarkisk än tidigare kulturer. När trattbägarbönderna begravde sina döda (män, kvinnor och barn) gjorde man det i gemensamma stenkammargravar

men Yamnaya begravde sina framstående medlemmar en och en i separata gravar. Med denna kultur kom också begravning under stenhög. Framstående personer kunde få stora gravhögar anlagda över sig med rika gravgåvor. Detta gäller både män och kvinnor även om mansgravarna är vanligare.

SENARE INVANDRING FRÅN ÖST

Den senaste folkflyttningen som givit avtryck i den nordiska befolkningen kommer från en annan grupp av pastoralister (boskapssköttare). Dessa kom österifrån. De hade gjort en lång resa från dagens Kina över Sibirien för att för 2000 år sedan landa i Skandinavien. Flera av dessa grupper finns fortfarande i hela Sibirien. Det finns en tydlig samband mellan dessa folk och de så kallade finsk-ugriska språken. De skiljer sig genetiskt åt från övriga Europas befolkning vilket klart och tydligt visar att de har sitt ursprung på en annan plats. Här finner vi bland annat finnar, estländare och samer. De har redan tidigt haft nära koppling med renen. Ren har visserligen funnits i de norra delarna av Norden men vi hittar inte mycket renben på de förhistoriska boplatserna. DNA-analyser på renben visar att tamrenen inte är besläktad med vildrenen i Skandinavien. Renen tämjdes istället i Sibirien och har kommit till Skandinavien därifrån.

Inom arkeologisk forskning har det länge hävdats att samerna var den ursprungliga befolkningen i Skandinavien som tvingats bort av nordborna. Detta visar sig nu inte stämma. Dock har de en viktig del i vår historia och i de norra länen har de gjort ett genetiskt avtryck. Precis som när det gällde Yamnaya/stridsyxefolket så verkar det mest ha rört sig om män som kom då avtrycket i genetiken är som störst där.

Trattbägare på Historiska museet i Stockholm

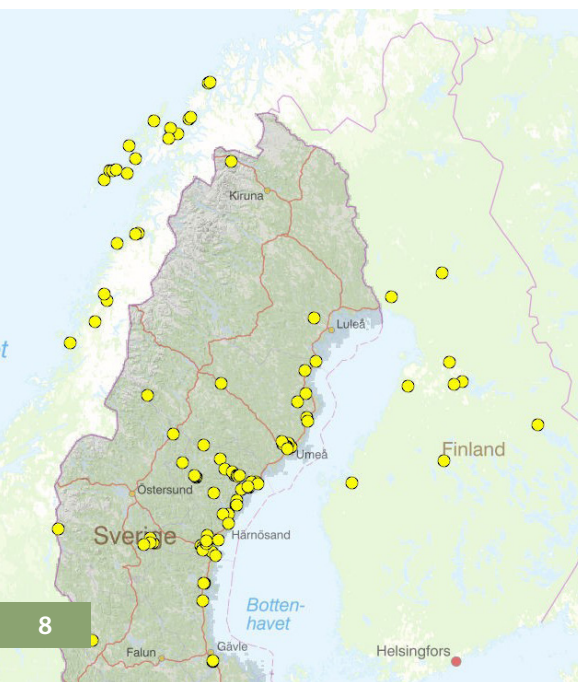
Illustration: Per Idborg

NÄR SANNINGAR VISAR SIG INTE STÄMMA MED VERKLIGHETEN

När Sveriges historia sammanställs i olika TV-program eller i bokform är det nästan alltid utifrån ett Mälarperspektiv. Skåne utsluts oftast eftersom det tidigare tillhörde Danmark. Norrland kan vara med som något exotiskt, oftast med samisk inriktning, och då gärna som en sammanhållen enhet trots att det utgör mer än halva landet. Sveriges södra inland som Dalmland, Värmland och Dalarna omtalas aldrig. I dessa områden sker begränsat med forskning, om ens någon alls, och exploateringarna är få vilket gör att de nästan är vita fläckar på de arkeologiska kartorna. Vanligt är att när man gör kartor över Sverige när det gäller arkeologiska fynd eller anläggningar utsluts hela Norrland trots att samma fynd eller anläggningar finns där. Jag har arbetat med arkeologi i främst Västernorrlands län så mina exempel kommer att gälla främst detta län.

Indikationer på jordbruk i norra Sverige, Norge och Finland före Kristi födelse

När jag arbetade med att sammanställa kunskapen från de arkeologiska undersökningarna i Västernorrland upptäckte jag snart att många av de "sanningar" som lärs ut på universiteten och som finns publicerade inte kunde stämma. Få eller inga forskare hade i någon större omfattning ifrågasatt de tolkningar som drogs på 70-talet efter den första fornminnesinventeringen. Detta trots att många nya undersökningar genomförts. Resultaten från nya undersökningar tvingades in i den fastställda bilden. Den accepterade perioden för fast boende och jordbruk var järnåldern men de indikationer som fanns visade på jordbruk redan från stenåldern på flera olika platser.

HUR MAN ANALYSERAR JORDBRUK

Det finns flera sätt att arkeologiskt identifiera jordbruk. Ett är att analysera pollen från myrar som fungerar som pollenfällor. Sädespollen som korn och vete är tunga pollen och färdas inte långt från odlingsytan. Ett annat sätt är att titta efter makrofossil (till exempel sädeskorn) under

en arkeologisk undersökning. Makrofossil kan överleva i våtmarker eller om de är förkolnade. Den stora majoriteten av sädeskornen har dock försvunnit eftersom de inte legat i gynnsamma miljöer. Det finns också föremål kopplade till jordbruk så som malstenar, skäror och senare årder som är föregångaren till plogen. På många platser i landet hittar man fossil åker som till exempel kan bestå av röjningsröseområden. De riktigt gamla är små rösen i ett större område där man odlat mellan rösen. Rösen har fungerat som värmemagasin och håller tjälen borta längre. Även bland de brända benen från en boplatz hittas ibland ben från tamdjur. Många ben av tamdjur i norra delen av landet har dock inte daterats och därför har man heller inte tagit hänsyn till dem när det gäller äldre jordbruk. Man har i stället hittat mängder av anledningar till att ifrågasätta deras ålder trots att de i flera fall hittats i förhistoriska sammanhang. Man har helt enkelt inte trott på sina egna resultat. Detta för att den allmänt antagna bilden säger något annat.

Illustration: Göte Göransson

TIDIGT JORDBRUK I NORR

Genom att sätta samman alla dessa indikationer, både gamla och nya, så träder en helt annan bild fram gällande när jordbruket kom ända upp till Västernorrland. Tidigare har arkeologer menat att jordbruk tidigast kom till Mellannorrland vid Kristi födelse. Det skulle först ha kommit till Medelpad vid den tiden och först 500 år senare skulle jordbruket ha spridit sig till Ångermanland. Det innebär att om den tidigare forskningen hade rätt så skulle Ångermanland ha levt i ett slags stenålderskultur fram till 500 e.Kr. Detta har aldrig känts rätt för mig då vi har bronsåldersrösen efter kusten som talar emot en sådan tolkning. När vi sammanställer bilden av var och hur gamla indikationerna på jordbruk är kan vi se att det till viss del fanns tamdjur redan för över 5000 år sedan. Vid Faxälven en bra bit in i landet hittades ben från tamgris daterad till ca 3200 f.Kr. Ett av de äldsta tamgrisben som har hittats i Skandinavien.

Skärva från ett kärl från Bjästamon utanför Örnsköldsvik med intryck av gropar och snören

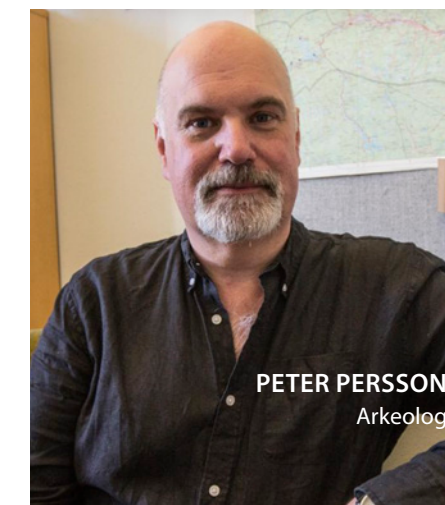
Stridsyx, även kallad båtysx från Västernorrland

De allra tidigaste indikationerna av odling kommer från ett pollenkorn av vete daterat till ca 2700 f.Kr. vid Ljungan utanför Sundsvall och söder om Örnsköldsvik hittades 27 sädeskorn av korn och vete samt flera malstenar på Bjästamon. Där fanns en hel stenåldersby och en av de få kända stenåldersgravarna i Västernorrlands län. Den liknar mest en grav från stridsyxekulturen. Keramiken från boplatzen visar också kopplingar till stridsyxekulturen men även till den gropkeramiska kulturen där vissa skärvor hade både snörintryck och gropar vilket är en blandning av ornamentik från de båda kulturerna. Dateringen av sädeskornen visar att odling förkommit mellan 2600-2100 f.Kr. men då är inte hela boplatzen undersökt. Inte långt därifrån finns flera platser med goda indikationer på jordbruk från samma tid. Vid Anundsjön väster om Örnsköldsviks stad finns flera platser som uppvisar indikationer på odling från ca 2500 f.Kr. och fram till järnåldern. Ser vi vidare på de föremålstyper som är kopplade till stridsyxekulturen så finns de i samma områden som vi hittar de äldre jordbruksindikationerna. Det verkar alltså som att de tydliga indikationerna som vi har från 2700 f.Kr. har med Stridsyxekulturens etablering i landet att göra. Man har alltså inte bara dragit sig till södra Skandinavien.

HISTORIEN REVIDERAS

Efter 1800 f.Kr. under bronsåldern verkar indikationerna öka gällande odlingen men även tecken på betesdrift förekommer långt in i Västernorrlands inland. Det är alltså inte bara vid kusten som jordbruksindikationerna finns. Många menar på att det är en skillnad mellan kustens och inlandets befolkning

men inget i det arkeologiska materialet visar på det. Samma föremålsformer finns i inlandet som vid kusten. Den enda skillnaden är att rösegravar anläggs vid yttersta kustbandet men inte i samma omfattning i inlandet. Varför det är så vet vi inte. Samma fenomen verkar röra bronsåldershögar i södra Skandinavien. Kanske finns svaret på den frågan i att de skulle synas vid farlederna vid havet. När vi kommer till järnåldern som börjar vid 500 f.Kr. ser vi att jordbruket ökar markant. De nya fynden stärker de äldre indikationerna som hittades från 1970-talet och framåt. Jag är säker på att om vi skulle titta mer noggrant i de områden som är eftersatta när det gäller arkeologi så skulle vi få en helt annan bild och inlandet skulle knytas mer till det vi ser vid kusterna. I Dalarnas inland har nyligen framkommit indikationer på odling från bronsåldern och fler platser kommer säkert att framkomma om fler analyser görs. Kanske är det även så att det redan finns men ingen har trott på det eftersom det inte skulle finnas där.

PETER PERSSON
Arkeolog